

Sevil Azad qızı Abdullayeva
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
doktorant

E-mail: sevilabdullayeva@live.com
UOT: 330.47:334.7 JEL: M21;L26;F44.

Makroiqtisadi sistemdə birbaşa xarici investisiyaların cəlb edilməsi və investisiya layihələrinin qiymətləndirilməsinin əsas prinsipləri

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi – bu tədqiqatda makro-iqtisadi sistemdə birbaşa xarici investisiyalar, onların cəlb edilməsi və investisiya layihələrinin qiymətləndirilməsi arasındakı əlaqə araşdırılmışdır. Belə ki, son illərdə milli iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində BXİ-nin (birbaşa xarici investisiyalar) cəlb edilməsi sayəsində sahibkarlıq subyektlərinin səmərəli fəaliyyət göstərmələri ilə bağlı işlər genişlənməkdədir. İnvestisiya layihələrində yeni texnologiyaların tətbiqi xərclərin optimallaşdırılmasına müsbət təsir göstərir və nəticədə səmərəlilik problemlərinin həllində yeni yanaşmalar formalaşır. Bütün bu amillər nəzərə alınmaqla BXİ, investisiya layihələri və mexanizmlər üzrə inkişafının dərinləşdirilməsi istiqamətləri əsaslandırılmışdır. Tədqiqatın metodologiyası kimi – tədqiq olunan problemlərin açıqlanmasında və həlli yollarının müəyyənləşdirilməsində təhlil, müqayisə, statistik metodlardan istifadə olunmuşdur. Bunlarla bərabər, BXİ üzrə alim və tədqiqatçıların əsərlərindəki fikirlər də metodoloji yanaşmalar əsas kimi götürülmüşdür. Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti – əsaslandırılmış və ümumiləşdirilmiş nəticələrdən Azərbaycanda birbaşa xarici investisiyaların cəlb edilməsi və investisiya layihələrinin qiymətləndirilməsinin əsas prinsipləri üzrə daha təsirli tədbirlərinin görülməsi üçün fəaliyyət strategiyalarının hazırlanmasında istifadə olunmaq perspektivi ilə əlaqəlidir. Tədqiqatın nəticələri – növbəti illərdə ölkəmizdə BXİ və investisiya eləcə də sahibkarlığın inkişafının sürətləndirilməsi və biznes mühitinin yaxşılaşdırılması proseslərində daha təsirli və məhsuldar mexanizmlərinin işlənməsi və tətbiq olunması ilə bağlıdır. Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi – işdə verilmiş materiallar son illərdə strateji yol xəritələrinin icrası proseslərində həyata keçirilən tədbirlər kontekstində baxılmış və müəllif yanaşmaları ilə zənginləşdirilib, məqalədə verilən materiallar əsasən orijinal xarakter daşıyır. Əsas elmi yenilik müasir dövrdə global çağırışlar şəraitində strateji yol xəritələrinin hədəflərindən çıxış etməklə, Azərbaycanda sahibkarlığın inkişafı proseslərində biznes mühitinin rəqəmsallaşdırılması iqtisadiyyatınə konseptual yanaşmaların təmin olunması və bununla bağlı tədbirlərin sistemli şəkildə həyata keçirilməsinin vacibliyinin əsaslandırılmasıdır. Baxılan problemlər üzrə əsaslandırılmış tövsiyələr və təkliflər irəli sürülmüşdür.

Açar sözləri: strateji yol xəritəsi, sahibkar, biznes prospekti, birbaşa xarici investisiya və investisiya layihəsi.

Giriş

Regionun ümumi iqtisadi inkişaf dinamikaı daim dəyişir və ixracatı genişləndirmək imkanları yaradır. Azərbaycan ümumi əhali sayı 300 milyon nəfərdən çox olan və ÜDM-i 3 trilyon ABŞ dollarına çatan üç iri iqtisadiyyat – İran, Türkiyə və Rusiya arasında yerləşir. Dayanıqlı iqtisadi artımı təmin edəcək investisiya qoyuluşlarında maraqlı olan Azərbaycan

qlobal investisiya meyillərini nəzərdən keçirir. Azərbaycanın ərazisindən keçən nəqliyyat dəhlizlərinin hesabına qlobal dəyər zəncirlərində ölkənin mövqeləri gücləndirilə bilər. Azərbaycan üçün belə yeni beynəlxalq imkanların açılması yüksək və dayanıqlı iqtisadi artım potensialı yaradır. Strateji Yol Xəritəsi bu imkanlardan faydalanmaq üçün hazırlanmışdır. 2025-ci il perspektivində Azərbaycanda sərmayə qoymuş investorların daha da möhkəmlənməsi və yeni birbaşa xarici investisiyaların cəlb edilməsi təmin olunacaqdır. Xüsusilə rəqabət üstünlüyü olan konkret investisiya layihələri maraqlı xarici sərmayədarlara təqdim olunacaqdır. Azərbaycanı qlobal dəyər zəncirlərinə inteqrasiya etmək imkanına malik mühüm investorların və ya eyni sektorda fəaliyyət göstərən şirkətlərə ciddi siqnal verən investorların cəlb olunması üçün xüsusi investisiya imtiyazları və təklifləri veriləcəkdir. Mövcud və potensial investorlara göstərilən xidmətlər onlara inzibati prosesləri çevik başa çatdırmağa və tikinti firmaları, təchizatçılar və ya təhsil sektorundakı təşkilatlarla əlaqə qurmağa imkan verəcəkdir. Xarici investorların yerli məhsul və xidmətlərə daha çox tələbatının yaradılması üçün mexanizmlər qurulur. Makro-iqtisadi sabitliyin təmin edilməsinin açılışı keynsçi təfəkkürün hakim olduğu illərdə (ikinci dünya müharibəsindən sonrakı dövrlərdə) əsasən xarici və daxili iqtisadi münasibətlərin tarazlığı kimi başa düşülürdü ki, bu da öz növbəsində ikinci halda tam məşğulluq və aşağı inflyasiya ilə müşayiət olunan sabit iqtisadi artımı nəzərdə tuturdu [1]. Onu da vurğulamaq lazımdır ki, makroiqtisadi qeyri-sabitlik investisiyaların gəlirləri ilə bağlı qeyri-müəyyənliyi artırır. Bu səbəbdən iqtisadi müstəvidə ixracyönümlü və idxaldan asılı istehsalda sərmayə qoyan investorlar üçün qeyri-müəyyənlik risk etməyə səbəb olur ki, onların gələcək qazancı bu qeyri-sabit dəyişənlərdən (pul-kredit və büdcə siyasəti) asılıdır. Makroiqtisadi sistemdə yaxşı investisiya mühiti məhsuldar özəl sərmayəni təşviq edən (iqtisadi böyümə və yoxsulluğun azaldılması) bir mexanizmdir [2]. Bu zaman sözügedən mexanizmin təsir vasitəsi kimi iqtisadi artımın təmin edici amillərindən hesab edilən investisiya qoyuluşunun formalaşması şərtləri, həmçinin onun cəlb edicilik imkanlarını da özündə birləşdirir. İnvestisiya vəsaitlərinin mərkəzləşdirilmiş şəkildə idarə edilməsi keçid dövründə makroiqtisadi investisiya siyasətinin həyata keçirilməsi prinsiplərindən biri kimi çıxış edirdi. Mərkəzləşdirilmiş investisiya siyasəti əsasən maliyyə vəsaitlərinin daha səmərəli və qoyulan xərclərin tez qayıtması məqsədilə istehsalda struktur-texnoloji təmərküzləşmənin sürətlənməsi üçün mülkiyyət formasından, istehsal növündən, istiqamətindən əlaqədar olmayaraq kiçik biznes sahələrinin təşkilini nəzərdə tutur [3]. Lakin bu istiqamətli idarəetmə investisiya sahiblərinin biznes addımlarını miqyas baxımından kiçildə bilməsi və ya sərbəst qərarvermənin məhdudlaşdırılması baxımından əlverişsiz hesab etmək olar. Birbaşa xarici investisiyalar (BXİ) inkişaf etməkdə olan ölkələrdə iqtisadi artımın stimullaşdırılmasının mühüm amilidir. Birbaşa xarici investisiyaların (BXİ) inkişaf etməkdə olan ölkələrin iqtisadiyyatı üçün faydalarının miqyasına dair müxtəlif empirik məlumatlar mövcuddur. Birbaşa xarici investisiyaların təhlili sahəsində aparılan nəzəri tədqiqatların nəticələri iqtisadiyyatda investor davranışının iqtisadi mexanizmini həm mikro, həm də makro səviyyəsində daha dərin başa düşməyə, iqtisadi nəzəriyyədə yeni tədqiqat sahələrini kəşf etməyə imkan veribdir. BXİ inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün əsas kapital mənbəyidir. İqtisadi nəzəriyyə, xüsusilə beynəlxalq kapital axınının resursların səmərəli bölüşdürülməsinə kömək etdiyini və bu da öz növbəsində iqtisadi artımın gücləndirdiyini irəli sürür. Buna görə də, BXİ inkişaf etmiş ölkələrdən inkişaf etməkdə olan ölkələrə texnologiyanın ötürülməsi üçün katalizator kimi baxmaq olar. Eyni zamanda ortaq hədəf

qismində iqtisadi səmərəyə nail olunması dayanır. İqtisadi səmərə dedikdə məhdud resurslardan maksimum dərəcədə məhsul və ya xidmət istifadə edilməsi, başqa sözlə qazanc əldə edilməsi başa düşülür [4]. Araşdırmalar göstərmişdir ki, digər amillərlə birləşən BXİ iqtisadi artıma müsbət təsir göstərir, digərləri isə heç bir əhəmiyyətli təsir tapmamışdır, baxmayaraq ki, bəzi alimlər BXİ-nin hətta ölkənin iqtisadi artımına mənfi təsir göstərə biləcəyini qeyd etmişlər [5]. BXİ-nin iqtisadi inkişafa mənfi təsiri daha çox düzgün özəlləşdirmə siyasətinin olmaması ilə bağlı ola bilər. Bu səbəbdən investisiya qoymaq istəyən sərmayedar bilməlidir ki, o, nə məqsədlə özəlləşdirmə ediləcək və düzgün şərtlər tətbiq olunmalıdır. Belə ki, bəzi iri müəssisələr eyni sektorun fəaliyyət göstərən müəssisələri alır və qlobal rəqabətdə daha güclü olmaq üçün onların fəaliyyəti dayandırır. BXİ konsepsiyasını başa düşmək üçün onun nəticəsinin nəyə gətirəcəyini bilmək vacibdir. Tərifə görə, BXİ bir ölkədə digər ölkədən olan investorlar hesabına yerləşən ümumi həcm investisiyalarının balans dəyərinin artmasına aiddir [6]. Makroiqtisadi nöqteyi-nəzərdən birbaşa xarici investisiyalar bir ölkədən digər ölkələrə transsərhəd kapital axınının xüsusi formasıdır və bu, tədiyyə balansında öz əksini tapır. Bu illər ərzində birbaşa xarici investisiya anlayışını izah edən müxtəlif nəzəriyyələr formalaşmışdır. BXİ-nin mahiyyətini izah etməyə ilk cəhd Rikardonun müqayisəli üstünlüklər nəzəriyyəsi oldu. Lakin iki ölkə, iki məhsul və yerli səviyyədə istehsal amillərinin mükəmməl mobilliyi konsepsiyasına əsaslanan bu nəzəriyyə ilə BXİ tam izah edilə bilməz. Bu model BXİ-nin mahiyyətini tam izah edə bilmədi. Beləliklə, Rikardonun müqayisəli üstünlüklər nəzəriyyəsi BXİ-nin payının artımını izah etmədiyi üçün “portfel” nəzəriyyəsi kimi digər modellərdən istifadə edilmişdir. Lakin bu cəhd uğursuz oldu, çünki “portfel” nəzəriyyəsi xarici investisiyaların “portfel”də yığılmasını izah edir, lakin birbaşa xarici investisiya axınını izah edə bilmir. Portfel investisiyalar xarici investisiyaların qiymətli kağızların əldə edilməsinə yönəldilən hissəsidir [7]. Portfel investisiya qoyuluşu zamanı xarici ölkələrdəki 4 məqam mühüm əhəmiyyət kəsb edir [8]: a) xarici qiymətli kağızların gəlirlilik səviyyəsi; b) sərmayələr üzrə riskin səviyyəsi; c) xarici qiymətli kağızların likvidlik tempi; d) özünün qiymətli kağızlar portfelini xarici mənşəli kağızların hesabına diversifikasiya etmək niyyəti.

Ticarət və investisiya, texnoloji transfer

Ticarət və investisiya. BXİ-dən inkişaf etməkdə olan ölkələrə ticarətlə bağlı əsas fayda ondan ibarətdir ki, bu, uzunmüddətli perspektivdə, alıcı ölkənin qlobal iqtisadiyyata inteqrasiyasına töhfə verir və çox güman ki, həm idxal, həm də ixrac artdıqda baş verir. Başqa sözlə, getdikcə daha çox etiraf olunur ki, ticarət və investisiyalar transsərhəd fəaliyyətin bir-birini gücləndirən vasitələridir. Bununla belə, alıcı ölkələrin səlahiyyətli orqanları BXİ-nin xarici ticarətə qısa və ortamüddətli təsirini də nəzərə almalıdırlar, xüsusən də bu ölkələr tədiyyə balansının cari hesabının gərgin vəziyyəti ilə üzləşdikdə. Bəzən belə ölkələrin səlahiyyətli orqanları xarici şirkətlərlə onların əsas şirkətləri arasında aparılan əməliyyatların ölkənin valyuta ehtiyatlarının azalmasına gətirib çıxara biləcəyi sualı ilə üzləşirlər.

Texnoloji transfer. İstehsalə yönəldirən yeni texnoloji bilik və tətbiqlər iqtisadi üstünlük qazanmağa imkan yaradır. Amerikan iqtisadçı Maykl Pozner texnoloji uyğunsuzluq modelində göstərir ki, yeni texnologiyanın yaradılması həmin texnologiyaya əsaslanan malın meydana çıxarılmasında və ixracında ölkəyə qısa müddətli inhisarçılığa çevirir. Nəticədə, ölkə texnologiya (biliklər) istehsal amilində nisbi üstünlüyə sahib olur [9]. İqtisadiyyat ədəbiyyatı texnologiya transferini, bəlkə də, alıcı inkişaf etməkdə olan ölkədə xarici şirkətlərin

mövcudluğunun həmin ölkənin iqtisadiyyatına müsbət xarici təsir göstərə biləcəyi ən mühüm kanal kimi xarakterizə edir. ÇMŞ-lər dünyanın inkişaf etmiş ölkələri üçün şirkətlər tərəfindən ən mühüm tədqiqat və təkmilləşdirmə mənbəyidir, onlar ümumiyyətlə inkişaf etməkdə olan ölkələrlə müqayisədə daha yüksək texnologiya səviyyəsinə malikdirlər və beləliklə, onların inkişafda texnologiya sahəsində əhəmiyyətli təsir göstərmək potensialına malikdirlər. Texnologiyanın ötürülməsi, yayılması və yerləşdirilməsi bir-biri ilə əlaqəli dörd kanal vasitəsilə həyata keçirilir: alıcı ölkələrdəki təchizatçılar və ya alıcılarla şaquli əlaqələr vasitəsilə, eyni sənaye daxilində rəqəbat aparan və ya bir-birini tamamlayan şirkətlərlə üfüqi əlaqələrlə birlikdə, ixtisaslı işçilərin miqrasiyası, elmi-tədqiqat işlərinin beynəlmilləşdirilməsi yolu vasitəsilə. BXİ-nin müsbət təsirinə dair sübutlar şaquli əlaqələr, xüsusən də inkişaf etməkdə olan ölkələrdə yerli təchizatçılarla “geri bağlantılar” halında ən cəlbədicə və ardıcıldır. Ümumiyyətlə qəbul edilir ki, ÇMŞ-lər bu növ təchizatçıların mallarının keyfiyyətini yaxşılaşdırmaq üçün onlara texniki yardım göstərir, işçiləri üçün təlimlər təşkil edir, həmçinin onlara digər məlumatlar verir. Bir çox ÇMŞ yerli təchizatçılara xammal və aralıq məhsulların alınmasında köməklik göstərir, həmçinin istehsal avadanlıqlarının modernləşdirilməsinə və müasirləşdirilməsinə köməklik göstərir.

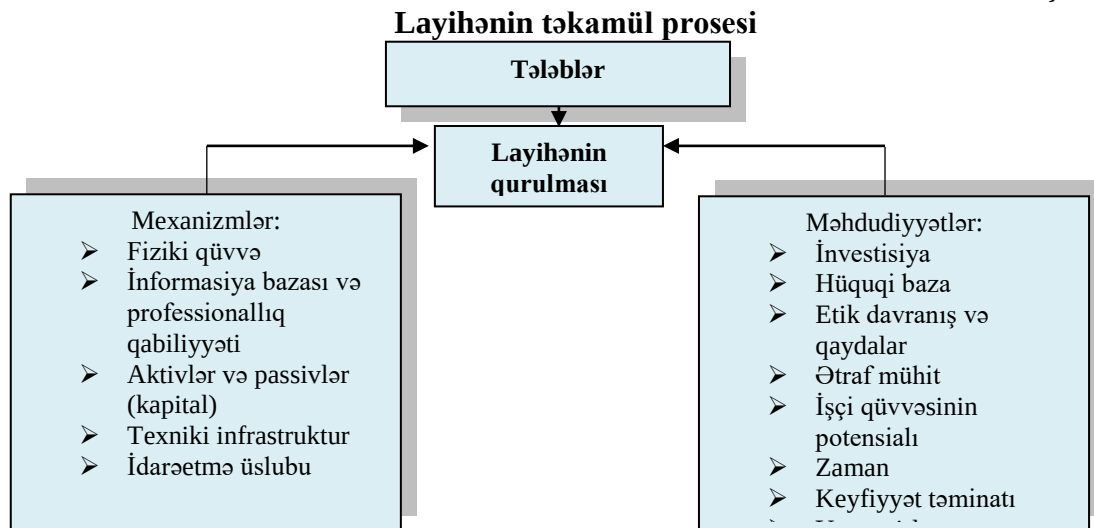
İnsan kapitalı nəzəriyyəsi baxımından makro-iqtisadi inkişaf fiziki kapital ilə müqayisədə insanın bilik və bacarıqlarının məcmusundan ibarət olan insan kapitalından daha çox asılıdır [10]. BXİ-nin inkişaf etməkdə olan ölkənin insan kapitalı adlanan kapitalına əsas təsiri, görünür, birbaşa deyil, dolayı yolla və əsasən ÇMŞ-lərin səyləri ilə deyil, əksinə, hökumətin BXİ-ni artırmaqla cəlb etməyə çalışan siyasəti ilə özünü göstərir və insan kapitalının təkmilləşdirilməsi (yəni işçilərin peşəkar bacarıq və bilik səviyyəsinin artırılması). Fərdlər ÇMŞ-lərin törəmə şirkətləri tərəfindən işə götürüldükdə, onların insan kapitalı deyilənləri təlim və “iş yerində öyrənmə” vasitəsilə təkmilləşdirilə bilər. Bu törəmə şirkətlər tədarükçülər də daxil olmaqla əlaqələr qurduqları digər şirkətlərin insan kapitalının yaxşılaşdırılmasına da müsbət təsir göstərə bilər. Bu cür təkmilləşdirmə işçilərin başqa firmalara keçməsi və onların bəzilərinin sahibkarlara çevrilməsi ilə özünü göstərəcək əlavə nəticələrə səbəb ola bilər. Beləliklə, insan kapitalının qurulması problemi son nəticədə digər, daha ümumi inkişaf problemləri ilə əlaqələndirilir. BXİ üçün əlverişli mühitin yaradılmasında təhsil və insan kapitalını formalaşdıran digər sahələrə investisiyalar mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bir ölkənin BXİ cəlb etməsi və xarici şirkətlərin mövcudluğunun insan kapitalına müsbət təsirini maksimum dərəcədə artırmaq üçün müəyyən minimum təhsil səviyyəsinə nail olmaq böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu minimum səviyyə iqtisadiyyatın müxtəlif sektorları üçün fərqlidir və resipiyent ölkədə mövcud olan əlverişli mühitin digər xüsusiyyətlərindən asılı olaraq dəyişir, baxmayaraq ki, təkcə təhsil ölkəni birbaşa xarici investisiya investorları üçün cəlbədicə edə bilməz. Eyni zamanda, ölkə bazarına daxil olan xarici sərmayədar ilə alıcı ölkənin iqtisadiyyatının qalan hissəsi arasında əhəmiyyətli bilik boşluğunun olduğu yerdə əhəmiyyətli dərəcədə müsbət xarici təsir göstərilməyəcək. Bu kimi mənfəətləri aradan qaldırmaq üçün ilkin mərhələdə intellektual kapital xaricdən gətirilməli, yerli işçi qüvvəsi hazırlanmalı, ehtiyac olduqda, qabaqcıl texnologiyaya malik ölkələrə təlim və təcrübə keçmək üçün işçi qüvvəsi göndərilməlidir.

İnvestisiya layihələrinin qiymətləndirilməsinin əsas prinsipləri

Müxtəlif sahələr üzrə tərtib edilən layihələri qarşıya qoyulmuş məqsədə nail olmaq üçün işçi qrupu tərəfindən hazırlanan təşəbbüs planı kimi də düşünmək olar. Həmçinin layihənin

reallaşdırılması prosesi əvvəlcədən müəyyən edilmiş mexanizmlərlə işləyən, plana müvafiq olaraq resursların hududlaşdırılmış hərəkəti prosesidir. Layihə prosesinin necə formalaşdığını aşağıdakı təsviri göstərək [11].

Şəkil 1.

Şəkil 1-dən aydın görünür ki, insan kapitalı və maddi sərmayesindən istifadə, eləcə də intellektual bacarıq və qabiliyyətlər layihənin qurulmasında əsas rola malikdir. Layihəyə tələbin yaratdığı vəziyyət məhdudiyyətlər növləri daxilində müəyyən dəyişikliyə səbəb ola bilər. Nəticə etibarilə layihə ona tələbin ilkin təsiri ilə son vəziyyət arasında müəyyən mexanizmlər vasitəsilə məhdudiyyətlər daxilində interaktiv proses şəkilində təşkil edilir.

İnvestisiya layihələrinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi mərhələləri

Təşkilatların uzunmüddətli hədəflərinə çatmaqda, habelə balansda olan aktivlərdən səmərəli istifadə etmək, bu sahəni qiymətləndirmək və riskləri ölçməklə azalan gəlir sahələrinin alternativ gəlirli mənbələrin hesabına dayanıqlılığını təmin etmək və s. bu kimi məqsədlər üçün investisiya layihəsi işlənib hazırlanır. Layihə və investisiya layihəsi anlayışları yaxın olsa da, tərifdə müxtəliflik mövcuddur. İnvestisiya layihəsi anlayışı ilə bağlı daha çox verilən təriflər bunlardır [12]. Təşkilat üçün minimum xərclərlə maksimum fayda qazandıracaq müəyyən əməliyyatların yerinə yetirilməsi məqsədi ilə yaradılmış plana investisiya layihəsi adlanır. İnvestisiya layihəsi dedikdə əməliyyatın planlaşdırılmasından başlamış sonuna qədər fərqli amillərdən istifadə edərək ətraf mühit şəraiti və dəyişənləri ilə qarşılıqlı əlaqəli davranışdır. Müəyyən zaman dövründə irəli sürülən hədəflərə nail olmaq üçün mal və ya xidmət istehsalını artırmaq məqsədi ilə yeni fərsətləri reallaşdırmaq və mövcud imkanları təkmilləşdirmək cəhdləri investisiya layihələri adlanır. İnvestisiya layihəsi daha çox uzunmüddətli kapital qoyuluşlarına hesablanır və böyük xərclər tələbi yaradır. İnvestisiya layihəsi üzrə qərarların həyata keçirilməsində səhv və xəta marjası olduqca azdır. Burada daha çox strateji qərarlar mühüm rola malikdir. İnvestisiya layihələri icra üçün qəbul olunduqda tərəflərin maraqlarını ideoloji baxımdan tam təmin etməlidir. İnvestisiya layihələri yerinə yetirilməsi məqsədinə, qarşılıqlı asılılığına və maliyyə vəsaitlərinin dövriyyəsinə görə fərqlənə bilər [13]. Effektiv layihələrin həyata keçirilməsi cəmiyyətin ixtiyarına verilən ümumi daxili məhsulun (ÜDM) artmasına səbəb olur və bu, daha sonra layihədə iştirak edən

qurumlar (firmalar, səhmdarlar və işçilər, banklar, müxtəlif səviyyəli büdcələr və s.) arasında bölünür. Bu sahə gəlir və xərcləri İL (investisiya layihəsi) səmərəliliyinin müxtəlif növlərini müəyyən edir. Aşağıdakı səmərəlilik növlərini qiymətləndirmək tövsiyə olunur: bütövlükdə layihənin səmərəliliyi; layihədə iştirakın effektivliyi. Layihənin potensial iştirakçılar üçün cəlbəediciyi müəyyən etmək və maliyyə mənbələrinin axtarışı məqsədilə bütövlükdə layihənin effektivliyi qiymətləndirilir. Bura daxildir: layihənin sosial (sosial-iqtisadi) səmərəliliyi; layihənin kommersiya səmərəliliyi.

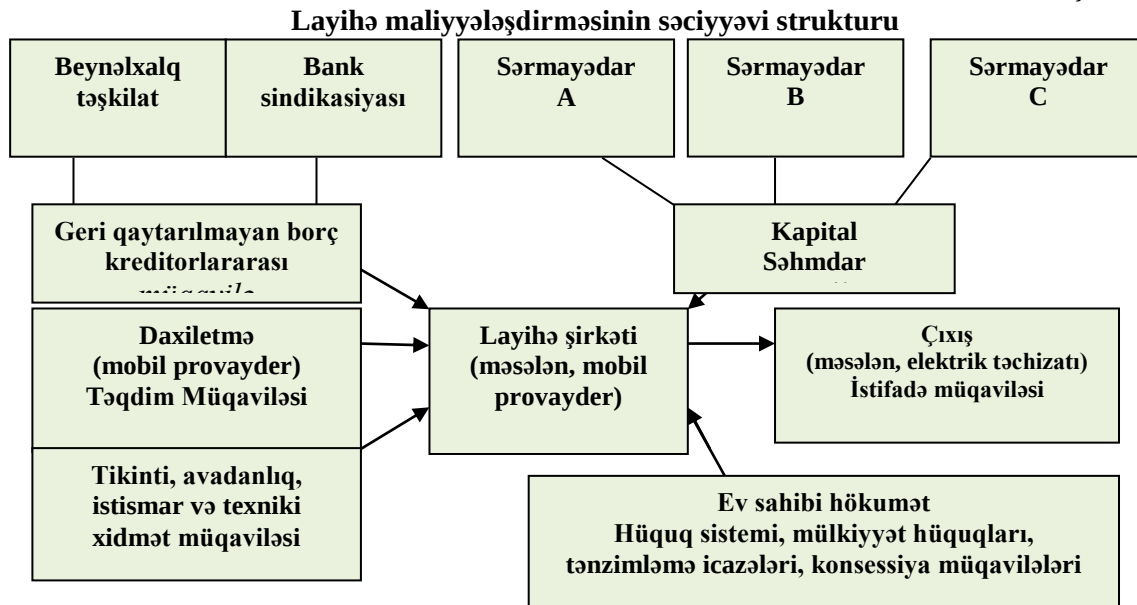
İnvestisiya layihələrinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi iki mərhələdə aparılır. Birinci mərhələdə bütövlükdə layihənin fəaliyyət göstəriciləri hesablanır. Bu mərhələnin məqsədi layihə həllərinin ümumi iqtisadi qiymətləndirilməsi və investorların tapılması üçün lazımi şəraitin yaradılmasıdır. İkinci mərhələ maliyyələşdirmə sxemi işlənib hazırlandıqdan sonra həyata keçirilməsidir. Bu mərhələdə iştirakçıların tərkibi dəqiqləşdirilir və onların hər birinin layihədə iştirakının maliyyə imkanları və səmərəliliyi müəyyən edilir. Adətən layihələr üçün bu mərhələdə ayrı-ayrı iştirakçı müəssisələrin layihədə iştirakının effektivliyi müəyyən edilir: investisiya imkanlarının axtarışı (digər adlar - imkanların tərfi, investisiya təklifi, biznes prospekti, imkanların öyrənilməsi, IT-imkan tətqiqatları); layihənin ilkin hazırlanması (digər adlar - ilkin seçim mərhələsi, investisiyaların əsaslandırılması, ilkin texniki-iqtisadi əsaslandırma, İTİƏ); İnvestisiya layihələrinin maliyyə mexanizmi. Maliyyələşdirmə mexanizminin müəyyən edilməsində məqsəd investisiya layihəsinin maliyyə mümkünlüyünü təmin etməkdir, yəni layihənin pul vəsaitlərinin hərəkətinin belə bir strukturunun təmin edilməsi, hesablamanın hər bir addımında onun davamı üçün kifayət qədər pul var. Əgər qeyri-müəyyənliyi və riski nəzərə almasaq, o zaman investisiya layihəsinin maliyyə mümkünlüyü üçün kifayət qədər şərt axının yığılmış balansının dəyərinin hər addımında m-nin mənfəətlənməsidir. Maliyyələşdirmə sxemi hazırlanarkən borc vəsaitlərinə ehtiyac müəyyən edilir. Zəruri hallarda ümumi pul vəsaitlərinin hərəkətinin müsbət saldosunun bir hissəsini depozitlərə və ya borc qiymətli kağızlarına investisiya etmək mümkündür. Bu investisiyalara əlavə vəsaitlər deyilir. Əlavə vəsaitlərə amortizasiya və xalis gəlir daxil ola bilər. Vəsaitlərin əlavə vəsaitlərə daxil edilməsi xaricə hesablanır. Bu vəsaitlərdən daxilolmalar investisiya layihəsinin (əməliyyat fəaliyyətindən) qeyri-əməliyyat daxilolmalarının bir hissəsi kimi nəzərə alınır.

İnvestisiya layihəsinə başlamazdan əvvəl texniki-iqtisadi əsaslandırmaya uyğun bütün parametrləri müəyyənləşdirmək və müvafiq qərar qəbul etmək lazımdır. Texniki-iqtisadi əsaslandırma, ümumiyyətlə, pul və texniki parametrləri müəyyən edir. Bu məlumatlar yaxşı təhlil edilməli və layihə qiymətləndirilməlidir. Layihəni qiymətləndirərkən adətən bu kimi addımlarda yerinə yetirilir [14]. İnvestisiyanın iqtisadi mövcudluğu ərzində giriş və çıxışlarının bölüşdürülməsi; Gəlir və xərclərin illər üzrə bölgüsü; Gəlirləri və xərcləri arasında münasibətlərin hərtərəfli öyrənilməsi. Bu qiymətləndirmə meyarlarına əsasən qərara alınaraq ya layihə rədd edilir, ya da investisiya qəbul etməklə fiziki tətbiqinə başlanılır. Yeni xarici birbaşa investisiya layihəsi müvafiq məhsulun cari istehsal gücündə və bazar təklifində əhəmiyyətli dərəcədə genişlənməyə səbəb olur və çox hallarda qiymətləri təsir edərək aşağı sala bilər. Lakin bazarlarda qeyri-təkmil rəqabətin yaxud inhisar şəraitinin üstünlük təşkil etməsi istehlakçılarda müsbət təsirlərin əks olunmasına şərait yaratmır. Bu halda dövlətin iqtisadi siyasəti çərçivəsində istehlak vergiləri, gömrük rüsumları və subsidiyalar kimi amillər bazarda məhsulların cari qiymətlərində müəyyən paya malik olduğundan daxili bazar istehlakçılarının

mənafeələrinə xidmət edir. Sözügedən amillər istehsal xərcləri deyil, əmtəənin istehsal maya dəyəri ilə bazar qiyməti arasında fərqləri əks etdirir. Sadalanan xüsusiyyətlər investisiya layihəsinin fərdi gəlirliliyi üzrə onun sosial gəlirliliyi arasındakı kənarlaşmada görünür. Bu vəziyyəti eyni zamanda fərq adlandırsaq yalnız mükəmməl rəqabət şəraitində, bütün kənar təsirlər əgər yox olarsa fərqdə olmayacaqdır. Ona görə də dövlət xarici investisiya layihələrini qiymətləndirən zaman sosial gəlirlilik meyarlarından istifadə edilməlidir.

Şəkil 2.

İnvestisiya layihələrin səmərəliliyini təhlili investisiya formaları üzrə göstəricilərin qiymətləndirilməsini nəzərdə tutur [15]: ümumi xərclər; mənfəət; gəlirlilik; geri ödəmə müddəti. Xarici investisiyaların effektivliyini qiymətləndirmək üçün investisiya layihələrinin effektivliyinin aşağıdakı göstəricilərindən (meyarlarından) istifadə edilə bilər: DPB investisiyasının güzəştli geri qaytarılma müddəti; investisiyaların xalis cari (indiki) dəyəri NPV; investisiyanın gəlirliliyi indeksi PI; investisiyaların daxili gəlirliliyi (rentabelliği) IRR. Müəyyən bir investisiya layihəsinin təhlili prosesində, yalnız nadir hallarda, onun bütün nəzərdən keçirilən meyarlar baxımından eyni vaxtda məqbul olduğu doğrudur. Buna görə də, ümumi halda, onların seçimi və istifadə prioriteti problemi var. Biznes praktikasında nəzərdən keçirilən üsullar çox vaxt kombinasiyada istifadə olunur: aparıcı meyar seçilir, qalanları isə məhdudiyyətlər kimi istifadə olunur. Eyni zamanda, artan sayda tərəfdarlar investisiya layihəsinin potensial gəlirliliyini daha yaxşı əks etdirməyə imkan verən aparıcı meyar kimi xalis cari dəyər (NPV) metodundan istifadə etmək üçün bir həll tapırlar. Daha doğrusu, NPV üstünlük tövsiyəsi əsasən şirkətin qarşısında duran əsas hədəfdən, yəni sahiblərinin (investorlarının) rifahını maksimuma çatdırmaqdan çıxış edənlər tərəfindən qəbul edilir. Lakin bu tövsiyə praktikada üstünlük təşkil etmir.

İnvestisiyaların ÜDM-də payı [16]. Qeyd etmək lazımdır ki, birbaşa xarici investisiya axınlarının heç də hamısı əsas kapitalın formalaşdırılmasına yönəldilmir. Azərbaycanın neft-qaz sahəsinin inkişafı davam edir, gələcəkdə TANAP-ın və TAP layihələrinin buraxıcılıq qabiliyyətinin iki dəfə artırılması planlaşdırılır. və Azərbaycan çox ölkələr, o cümlədən

Avropa İttifaqının üzvü olan ölkələr üçün etibarlı tərəfdaşdır. Azərbaycan tədarükün artırılmasını hədəfləyib lakin bundan ötrü, əlbəttə, hasilata investisiya qoyulması zəruridir. 2007-ci ilə qədər Azərbaycan iqtisadiyyatına yönəldilmiş investisiyaların əsas mənbəyi birbaşa xarici investisiyalar (BXİ) olmuşdur. Lakin sonrakı dövrdə mənzərə dəyişmiş, daxili investisiya aktivliyi dövlət maliyyəsi hesabına yüksəlmişdir. Qeyd edilməlidir ki, Azərbaycanda birbaşa xarici investisiyalar hesabına formalaşmış əsas kapitalın ÜDM-də payı regional orta göstəricidən aşağıdır. Belə ki, 2014-cü ildə müvafiq olaraq Gürcüstanda 74 faiz, Qazaxıstanda 61 faiz, Türkmənistanda 55 faiz, Ukraynada 49 faiz, Qırğızıstanda 48 faiz və Moldovadakı 46 faizlə müqayisədə Azərbaycanda birbaşa xarici investisiyalar ÜDM-in 25 faizini təşkil etmişdir. 2004-2014-cü illər ərzində ölkə iqtisadiyyatına qoyulan BXİ-nin həcmi 52 milyard ABŞ dolları olmuşdur ki, onun da 85 faizi neft sektoruna, 15 faizi isə qeyri-neft sektoruna yönəldilmişdir. Həmin dövrdə qeyri-neft sektoruna qoyulan BXİ-nin xüsusi çəkisinin az olmasına baxmayaraq, artım sürəti yüksək olmuşdur. Belə ki, Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatlarına əsasən, ümumi BXİ-nin orta illik artımı 8,2 faiz təşkil etdiyi halda, qeyri-neft sektoru üzrə müvafiq göstərici 32,5 faizə çatmışdır. Yüksək artım sürətinə baxmayaraq, qeyri-neft sektoruna yönəlmiş BXİ mövcud potensialdan hələ də aşağı olaraq qalır.

Nəticə

Bu təhlildə birbaşa xarici investisiyaların cəlb edilməsi və investisiya layihələrinin qiymətləndirilməsi arasındakı əlaqə öyrənilmişdir. Tədqiqatda 2025-ci il perspektivində Azərbaycanda sərmayə qoymuş investorların daha da möhkəmlənməsi üzrə tövsiyə və metodlar strukturuna konseptual baxış aparılmışdır. Investisiyaların ÜDM-də payı təhlil edilmişdir. Xarici investisiyaların effektivliyini qiymətləndirmək üçün investisiya layihələrinin effektivliyinin hansı göstəricilərindən tövsiyə kimi istifadə oluna biləcəyi göstərilmişdir. Müəyyən bir investisiya layihəsinin təhlili prosesində, yalnız nadir hallarda, onun bütün nəzərdən keçirilən meyarlar baxımından eyni vaxtda məqbul olduğu müəyyən edilmişdir. Belə qənaətə gəlinmişdir ki, yeni xarici birbaşa investisiya layihəsi müvafiq məhsulun cari istehsal gücündə və bazar təklifində əhəmiyyətli dərəcədə genişlənməyə səbəb olur və çox hallarda qiymətləri təsir edərək aşağı sala bilər.

Ədəbiyyat

1. José Antonio Ocampo, "A Broad View of Macroeconomic Stability", 2005 DESA Working Paper №. 1, s.1
2. 1 WORLD DEVELOPMENT REPORT 2005, "The investment climate, growth, and poverty", s.19
3. S.M.Mikayılova, "İqtisadi təhlükəsizliyin təmin olunmasının makroiqtisadi problemləri". Monoqrafiya. Bakı 2009, s.80
4. Tofiq Hüseynov, "Azərbaycanda investisiyalar: gəlirlər, investisiyalar, sənayeləşdirmə, məşğulluq". Monoqrafiya. Bakı 2009 s.175
5. Asafu-Adjaye, J. What has been Impact of Foreign Direct Investment in Ghana? IEA Policy Analysis. 2005. № 1 (9).
6. Graham, E. M. Foreign Direct Investment in World Economy. IMF Working Papers 1995. № 95/59
7. Ə.Ş.İmanov. "Biznesin investisiya strategiyaları". Dərs vəsaiti. Bakı 2014, s.54
8. İ.B.Əmirov, A.Ə.Mirzəbəyov. İnvestisiya menecmenti. Bakı 2014. s.323

9. G.İ.İsmayilov, "Dünya iqtisadiyyatının nəzəri əsasları". Bakı 2006, s.52-53
10. Ayçin Şıxəliyeva, "İnsan kapitalının qiymətləndirilməsinin nəzəri-metodoloji məsələləri barədə", AMEA-nın Xəbərləri. İqtisadiyyat seriyası 2019 (iyul-avqust). s.68
11. Kayadelen, Mehmet (2008). "Madencilik Yatırım Projelerinde Temel Kavramlar". TMMOB Madencilik Yatırım Projelerinin Hazırlanması ve Değerlendirilmesi Semineri Notları. Ankara: TMMOB. s.5.
12. Kayadelen, Mehmet (2008). "Madencilik Yatırım Projelerinde Temel Kavramlar". TMMOB Madencilik Yatırım Projelerinin Hazırlanması ve Değerlendirilmesi Semineri Notları. Ankara: TMMOB. s.6.
13. Sevinç, Erkan (2012). Proje Değerlendirmesinde Reel Opsiyon Değerleme Yöntemi ve Uygulamaları. Yayınlanmamış Doktora Çalışması. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. ss.3-4.
14. Üstündağ, Erdal. "Yatırım Projeleri Değerlendirme Kriterleri." AquacultureStudies 2005.3 (2005). s.5-6.
15. Анализ эффективности инвестиционных проектов (с учетом фактора времени, риска и инфляции). Тәdris-metodik vəsait. В.И.Тарасов, А.А.Запорожец. Минск 2000, s.6
16. "Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyat perspektivi üzrə Strateji Yol Xəritəsi" Bakı, 6 dekabr 2016-cı il.

Севиль Азад кызы Абдуллаева

докторант Азербайджанского Государственного Экономического Университета

E-mail: sevilabdullayeva@live.com

**Основные принципы привлечения прямых иностранных инвестиций и
оценки инвестиционных проектов в макроэкономической системе**

Резюме

Цель исследования – состоит из определения эффективности и основных направлений прямыми иностранными инвестициями в макроэкономической системе, их привлечением и оценкой инвестиционных проектов. В соответствии со стратегической дорожной картой в процессах совершенствования бизнес-среды важнейшим фактором является повышение эффективности бизнес-проектов и конечные результаты. Технологии оказывают положительное воздействие на повышение производительности и на оптимизацию расходов. Методология исследования – использованы методы анализа и синтеза, сравнения, статистические методы. Одновременно, учтены методологические подходы и способы, отражённые в научных трудах разных учёных и исследователей по вопросам инвестиционных проектов в макроэкономической системе. Практическая значимость исследования – полученные результаты и научные составляющие могут быть использованы в подготовке и реализации комплексных мероприятий и механизмов ускорения цифровизации в бизнес-среде развития предпринимательства Азербайджана. Результаты исследования – подготовлены обоснованные эффективные подходы и механизмы по процессам развития бизнеса и предпринимательской деятельности в соответствии с целями стратегической дорожной карты. Оригинальность и научная новизна исследования – оригинальность статьи заключается в том, что в исследовании, в основном, даны материалы аргументированные и обоснованные в соответствии с действенными реалиями в сфере предпринимательской деятельности. Обоснована важность обеспечения концептуального подхода и осуществление

комплексных мероприятий по углублению инвестиционных проектов и процессов предпринимательской деятельности в Азербайджане.

Ключевые слова: стратегическая дорожная карта, предпринимательство, бизнес-среда, прямые иностранные инвестиции и инвестиционные проекты.

Sevil Azad gızı Abdullayeva

Doctoral student of Azerbaijan State University of Economics

E-mail: sevilabdullayeva@live.com

Basic principles of attracting foreign direct investments and evaluating investment projects in the macro-economic system

Summary

Purpose of the research - The purpose of the study is to determine the effectiveness and main directions of foreign direct investment in the macroeconomic system, their attraction and evaluation of investment projects. In accordance with the strategic roadmap, in the process of improving the business environment, the most important factor is to increase the efficiency of business projects and the final results. Technologies have a positive impact on increasing productivity and optimizing costs. The deepening of the direction of development of digital mechanisms based on high technologies in the processes of improving the efficiency of entrepreneurial activity is substantiated. Research methodology- used methods of analysis and synthesis, comparison, statistical methods. At the same time, methodological approaches and methods reflected in the scientific works of various scientists and researchers on investment projects in the macroeconomic system are taken into account. The practical importance of a research- the obtained results and scientific components can be used in the preparation and implementation of comprehensive measures and mechanisms for accelerating digitalization in the business environment for the development of entrepreneurship in Azerbaijan. The results of the research- reasonable effective approaches and mechanisms for business development and entrepreneurial activity processes have been prepared in accordance with the goals of the strategic roadmap. The originality and scientific novelty of the study- The originality of the article lies in the fact that the study mainly provides reasoned and substantiated materials in accordance with the actual realities in the field of entrepreneurial activity. The importance of providing a conceptual approach and the implementation of comprehensive measures to deepen investment projects and business processes in Azerbaijan is substantiated.

Key words: strategic roadmap, entrepreneurship, business environment, foreign direct investment and investment projects.

Elmi redaktor: i.e.d., dos. Y.Məmmədov

Daxil olub: 08.02.2023.

Çapa qəbul olunub: 20.02.2023.